

PATRONAJ ȘI PIETATE ÎN BISTRIȚA MEDIEVALĂ (SECOLELE XV-XVI)

Lidia Gross*

Abstract: *In the urban centres that did not serve as episcopal sees, from the 15th century onwards, the lay piety determined an enhanced accumulation of altars and chapels. Under Transylvanian circumstances, Bistrița offers the most generous example concerning the private pious foundations and the private patronage rights, which derived from the eminent patronage of the crown. Such pious foundations were initiated especially by prestigious families of city patricians (Kretschmer, Eiben). However, we may find among the founders and donors also members of the clergy, like Michael from Biertan, who fully exercised their patronage rights.*

Keywords: Bistrița, piety, altar, chapel, private patronage right, patrician, clergy.

Argument

Ocupându-mă de fenomenul confraternal din Transilvania medievală am constatat că Bistrița reprezintă un spațiu în care această formă de manifestare a religiozității urbane este cel mai bine ilustrată: am depistat până acum 12 confrerii locale ale stării laice¹, la care se adaugă fraternitatea capitolului de Bistrița, în care au acces și laici², și am identificat, de asemenea, localnici înscriși în confreria Sfântului Ioan, a calfelor de cizmari, cu centrul la Sibiu (39 membri, nu numai calfe³), și cea a Sfântului Spirit cu centrul la Roma (6 orășeni cu familiile lor, și probabil și alții, în dreptul cărora este specificată doar dieceza)⁴. Această situație poate fi datorată hazardului (pur și simplu s-au păstrat mai multe documente, izvoare istorice, comparativ cu alte orașe) sau poate fi reflexul unei realități, asociațiile confraternale reprezentând doar un aspect al vieții religioase citadine. În consecință, am considerat că subiectul merită să fie aprofundat, urmărind și alte forme de exteriorizare a sentimentului religios. În acest context, s-a impus atenției noastre un aspect mai puțin frecventat în istoriografia românească referitoare la acest spațiu, anume patronajul.

* Cercetător științific II, dr., Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române din Cluj-Napoca; e-mail: lgross2009@hotmail.com

¹ Lidia Gross, *Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV–XVI)*, ediția a II-a, Cluj-Napoca, Edit. Argonaut, 2009, p. 327–328.

² *Ibidem*, p. 150–151.

³ Idem, *Bresle și confrerii sau despre pietatea urbană în Transilvania medievală (secolele XIV–XVI)*, Cluj-Napoca, Edit. Argonaut, 2014, p. 229.

⁴ Georg Daniel Teutsch, *Siebenbürger Mitglieder der Bruderschaft des Hospitals zum Heiligen Geist in Rom, 1478–1520*, „Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, XIII, 1890, nr. 8, p. 83–85; nr. 9, p. 94–96.

Cultul sfinților sau al unuia dintre mistere reprezintă, probabil, cea mai activă formă de manifestare a pietății medievale, fiind susținut material în toate ipostazele sale (venerare, sărbătorire, procesiune) prin donații făcute atât în timpul vieții, cât și *in articulo mortis* (testamente), dar și prin fondarea unor altare și capele consacrate acestora, fenomen care poate fi întâlnit și în mediul urban, orașul Bistrița oferind și din această perspectivă un câmp de investigare incitant. Potrivit lui Friedrich Teusch, Bistrița este singurul oraș din Transilvania (avem în vedere teritoriul voievodatului) în care sunt atestate capele ca fundații private (de familie) ale orașenilor⁵; dacă nu este singurul⁶ cu siguranță este cea *civitas* pentru care se păstrează cele mai numeroase mărturii. Prin prisma acestor documente vom încerca să surprindem în ce fel au funcționat aceste fundații (altare și capele), care sunt elementele specifice ce le caracterizează și cum se raportează ele la instituția patronatului.

Bistrița-cadru general

În secolele al XV-lea și al XVI-lea, Bistrița se situează, din punct de vedere meșteșugăresc și comercial, între primele mari orașe (libere regale) ale Transilvaniei alături de Brașov, Cluj și Sibiu, avântul său economic fiind susținut de exploatarea intensă a minelor din Valea Rodnei (încorporată în anul 1469 districtului Bistriței), aceasta fiind și sursa marilor averi acumulate în localitate în intervalul dat. Autonomia comunală fundamentată pe privilegiile regale dobândite în secolul al XIV-lea se consolidează în veacurile următoare, astfel că nici trecerea temporară a Bistriței în stăpânirea lui Ioan de Hunedoara și Mihail Szilágy (la mijlocul secolului al XV-lea) sau a lui Petru Rareș, domnitorul Moldovei (în primele decenii ale celui următor), nu au reușit să împiedice libera alegere a judeului și a sfatului orașului. Populația (aproximativ 4.000 de locuitori în 1520), diferențiată în funcție de starea materială, este dominată de patriciatul întreprinzător, care deține capacitatea de a accede în sfatul orașului (*Ratsfähigkeit*), din rândul acestuia impunându-se, în această perioadă, câteva familii care beneficiază de averi considerabile: Kretschmer, Eiben, Beuchel, Forster, Kugler, Werner-Wallendorfer etc.⁷. Trecând peste evenimentele politice care au marcat evoluția orașului în perioada dată (puțin relevante pentru tema ce ne preocupă, deoarece experiența religioasă pare a nu fi împietată nici de lupte, nici de conflicte interne pentru putere), precizăm doar că Bistrița reușește să se impună ca centru administrativ al zonei, fiind un exemplu pentru tipul de „gewachsene Stadt”⁸.

⁵ Friedrich Teusch, *Geschichte der evangelische Kirche in Siebenbürgen*, I, Hermannstadt, 1921, p. 125.

⁶ De exemplu, Paulus Bwrthyr, consul al orașului Brașov, figurează în anul 1454, într-un act emis de decanul Țării Bârsei, ca patron al capelei Sf. Martin, situată *extra muros civitatis*. În *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* [infra: *Ub.*], V, Bukarest, Hrsg. von Gustav Gündisch, 1975, p. 462.

⁷ Konrad G. Gündisch, *Patriciatul orașenesc medieval al Bistriței până la începutul secolului al XVI-lea*, „File de istorie”, Bistrița, IV, 1976, p. 161-163.

⁸ Idem, *Das Patriziat siebenbürgische Städte im Mittelalter*, Köln, Weimar, Wien, 1993, p. 49.

Viața religioasă a orașului Bistrița se articulează, în primul rând, în jurul bisericii parohiale Sfântul Nicolae și al celor două convente, dominican (Sfânta Cruce) și franciscan (Sfânta Maria), principalele instituții care încadrează atât momentele esențiale din existența individului, cât și practicile devoționale colective, ce caracterizează spiritualitatea timpului.

Biserica parohială din Bistrița face parte din decanatul de Bistrița, care alături de cel de Chiraleș acoperă aproximativ tot teritoriul districtului Bistrița; ambele sunt integrate diezei Transilvaniei, fiind subordonate episcopului de Alba Iulia prin intermediul arhidiaconului de Dăbâca. Deși este component al structurii eclesiastice diecezane, orașul Bistrița (dar și districtul), ca posesiuni regale, beneficiază de aceleași privilegii pe tărâm bisericesc pe care Andreanum-ul din anul 1224 le-a acordat, inițial, coloniștilor din parohiile ce au format prepozitura Sfântului Ladislau⁹. Dreptul orașului de a-și alege și prezenta spre confirmare parohul reprezintă un alt aspect al autonomiei comunale dobândit prin privilegiu regal și care descinde din calitatea regelui Ungariei de *patronus universalis* al tuturor bisericilor din regat. Cea mai timpurie atestare a dreptului de *ius presentandi* în districtul Bistriței datează din anul 1295 și provine dintr-un act emis de Petru, episcopul Transilvaniei¹⁰.

Menționăm că orașul Bistrița dobândește prin privilegiu regal, emis în anul 1472 de către Matia, dreptul de patronat asupra parohiilor din posesiunile regale Dumitra, Dipșa și Lechința¹¹, ca urmare a încorporării Văii Rodnei la districtul Bistriței, iar în anul 1526, Ludovic al II-lea, regele Ungariei, extinde acest drept asupra tuturor parohiilor din district¹². Problema patronajului exercitat de orașul Bistrița asupra parohiilor din district nu beneficiază încă de o analiză articulată în contextul structurilor eclesiastice din dieceza Transilvaniei, deși constituie o fațetă a patronajului regal care poate deschide noi perspective asupra istoriei acestei instituții în Ungaria medievală.

⁹ Ub., I, Hrsg. von Franz Zimmermann und Carl Werner, Hermannstadt, 1892, p. 32–35; *Documente privind istoria României* [infra: DIR], Seria C, Transilvania, vol. I, veac. XI–XIII, București, 1951, p. 208–210. Acestea sunt: 1. dreptul de a-și alege liber parohul, 2. dreptul (și obligația) de a-l prezenta (*ius presentandi*) superiorului, în cazul Bistriței, episcopului Transilvaniei, spre confirmare, 3. dreptul la decimă al parohului (un sfert din aceasta, sub forma unor plăți extraordinare, revine episcopului în cazul decanatelor subordonate acestuia), 4. solidaritatea și responsabilitatea comunității în toate problemele bisericii parohiale.

¹⁰ Ub., I, p. 200–201; DIR, C, Transilvania, vol. II (1251–1300), București, 1952, p. 407–408. În urma atrocităților comise de comunitatea din Waldorff Inferior asupra propriilor preoți, episcopul decide să îi subordoneze capelanului hospitalului din Bistrița, lipsindu-i astfel de un drept al lor: *privatis ipsis ... iure presentandi, quam ex consuetudine terre retinebant*.

¹¹ Ub., VI, Hrsg. von Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch, Bukarest, 1981, p. 534–535: ... *igitur nos, ius patronatus eisdem ecclesiarum parochialium possessionum nostrorum Dypsa, Lehyncze et Nagdemeter, quod in eisdem habuimus et habemus simulcum omni tutela et protectione legitima bonorum prefatarum ecclesiarum in ipsos iudicem, cives et inhabitatores dicte civitatis nostre, duximus transferendum ... totiens plebanos idoneos ad easdem eligere et illi cui interest confirmandum presentare valeant*.

¹² Albert Berger, *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen (1203–1570)*, I, Köln, Wien, 1986, p. 235, nr. 886.

Cu toate că tema poate fi relevantă și pentru subiectul ce ne preocupă în rândurile de față, nu ne-am propus, în acest cadru, o dezvoltare a acesteia; am menționat acest aspect, deoarece la Dumitra este atestată o confrerie consacrată Sfintei Ecaterina (testamentul lui Antonius Henn, 1513)¹³, singura depistată până acum în mediul rural, existența ei putând fi explicată prin prisma acestui patronaj; o confrerie a Sfintei Ecaterina este consemnată și în Bistrița, în același testament, legată, probabil, de altarul acestei sfinte din biserica parohială, atestat în anul 1504, în actul care confirmă înțelegerea dintre sfatul orașului și pleban¹⁴. Existența acestei confrerii rurale conferă noi semnificații instituției patronatului, dezvăluind elemente particulare care contribuie la o mai bună înțelegere a acesteia.

Pietatea, dominată de ideea morții și de teama față de „lumea de dincolo”, și caritatea asociată acesteia își găsesc în această epocă un prielnic teren de manifestare atât în cadrul confreriilor care animă viața religioasă a orașului, cât și a celor două instituții hospitaliere, respectiv hospitalul Sfântei Elisabeta și leprozeria Sfântului Spirit, situată *extra muros*.

Actele de donație și testamentele în favoarea acestor instituții, care vizează dobândirea mântuirii eterne, mărturisesc atașamentul populației față de valorile bisericii catolice, Reforma, în ciuda unor manifestări precoce, neobținând „victorii” semnificative până în a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Preferința donatorilor se îndreaptă, în primul rând, spre biserica parohială, apoi spre așezămintele ordinelor religioase (franciscan și dominican) și abia după aceea, spre confrerii, hospitale, altare, capele etc. (fenomen general în mediul urban din Transilvania), fapt ce poate fi explicat prin statutul aparte al bisericii săsești (Genossenschaftskirche), a cărei existență, la nivel parohial, se bazează pe o strânsă relație între toți membrii ei, responsabili de buna funcționare a instituției, fapt ce îi conferă un mare grad de coeziune. Actul din anul 1504, menționat deja, care cuprinde în 17 articole obligațiile, dar și drepturile plebanului din Bistrița, reflectă tocmai relația strânsă dintre comunitate, reprezentată de magistrat, și biserica ei, importanța acestei instituții depășind sfera spirituală prin rolul pe care îl are în menținerea solidarității urbane: *quod civitatem et omnem populum hic constitutum in unione conservare dignetur*¹⁵.

Fundațiile (*fondationes*) private din orașul Bistrița (ca de altfel din toate orașele Transilvaniei medievale unde au fost identificate) se instituie și funcționează pe baza relației dintre biserica parohială și comunitate, aceasta din urmă dispunând de *ius patronatus* (*de facto* e un sub-patronat) asupra instituției eclesiastice.

Despre dreptul de patronat

În istoriografia românească sunt puține studii privind instituția patronatului în biserica catolică (instituție ce corespunde ctitoriei și dreptului de ctitor din biserica

¹³ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale [infra: SJAN], Cluj, Fond *Primăria Orașului Bistrița* [infra: *POB*], Seria I a, nr. 487.

¹⁴ Friedrich Teutsch, *op.cit.*, I, p. 150.

¹⁵ *Ibidem*.

ortodoxă), venite îndeosebi din sfera istoriei artei. Pentru o mai bună înțelegere a temei propuse în studiul de față, considerăm necesare câteva precizări legate de această instituție și de funcționarea ei în regatul Ungariei, îndeosebi în mediul urban¹⁶.

Dreptul de patronat derivă din vechiul drept germanic concretizat în ceea ce cunoaștem sub numele de „biserică privată” (*Eigenkirche*); din secolul al XII-lea (Conciliul Lateran III, 1179) dreptul laicilor de a avea biserici private este transformat în *ius patronatus*, o instituție specifică bisericii catolice, cu norme de instituire și funcționare bine precizate în codul canonic. Acesta presupune un ansamblu de drepturi și obligații pe care o persoană le obține și le respectă în relație cu o instituție ecleziastică. Este un *ius temporale spirituali annexum*, deci nu ține de dreptul privat, ci de dreptul bisericesc public. Dreptul de patronat poate fi *ecclesiasticum* sau *laicale*, în acest din urmă caz, fiind deținut de o persoană laică sau juridică. Poate fi deținut de o persoană (*singulare*, situație în care poate fi lăsat moștenire), sau de către o familie (*familiare*). Dreptul canonic prevede și existența unui *ius compatronatus* (sau *mixtum*) în cazul în care avem de-a face cu patroni laici și clerici ai aceleiași fundații. Poate fi deplin (*plenum*) sau parțial (*minus plenum*), când beneficiază doar de unele componente ale sale (de exemplu, doar dreptul de alege/prezentare a parohului).

Patronum faciunt dos, aedificatio, fundus. Dreptul de patronat, în mod obișnuit, poate fi dobândit de o persoană (sau o comunitate), printr-un act de fondare (*fundatio*) care necesită acordul unui superior ecleziastic (episcop, arhiepiscop). Întemeierea implică existența unui *fundus* (loc sau lot de teren pe care se construiește, ridică fundația: biserică, altar, capelă, mănăstire), *aedificatio* (sau *reaedificatio*), construirea sau reconstruirea edificiului și *dotatio* (sau *redotatio*), dotarea materială pentru construirea sau reconstruirea acestuia și întreținerea clerului ce îl deservește. Calitatea de patron presupune nu numai obligații din partea persoanei fondatoare, ci și privilegii: 1. *ius presentandi* (dreptul de a-și prezenta, în fața episcopului sau a arhiepiscopului, candidatul (cleric, care trebuie să fie o *persona idonea*) pentru confirmare, 2. *iura utilia* (între care *ius alimentorum*, anume hrană din veniturile care prisosesc și 3. *iura honorifica* (blazonul familiei), loc special *digniozem sedem in ecclesia*) și înmormântare în biserică fondată, întâietate față de ceilalți laici în procesiuni etc., precum și dreptul de a dispune de veniturile fundației.

În Ungaria medievală dreptul de patronat funcționează în relație cu dreptul de patron suprem al regelui (*ius patronatus universale*), care încă din veacul al XIII-lea se

¹⁶ Principalele lucrări utilizate sunt: Emil Friedberg, *Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts*, Leipzig, 1903, p. 350–358; Akos von Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte*, Berlin, 1909, p. 292–294 și p. 294–296; Dietrich Kurze, *Zur historischen Einordnung der kirchlichen Bestimmungen des Andreanums*, în vol. *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der siebenbürger Sachsen*, Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1971, p. 133–160; András Kubinyi, *Stadt und Kirche in Ungarn im Mittelalter*, în vol. *Stadt und Kirche*, Linz/Donau, Hrsg. von Franz Heinz Hya, 1995, p. 179–197; Idem, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Budapest, 1999, p. 287–300; Firea Ciprian, *Polipticele medievale din Transilvania: artă, liturghie, patronaj*, Cluj-Napoca, 2016, p. 27–30; Idem, *Patronajul preoților sași în Transilvania Evului Mediu târziu: norme, inscripții monumentale, simboluri*, în vol. *Puterea cuvântului, a exemplului și a simbolului*, coord. Maria Magdalena Székely, Nelu Zugravu, Iași, 2016, p. 233–266.

denumeste: *universarum ecclesiarum regni Hungarie patronus*¹⁷. Astfel, și dreptul de patronat privat pe care îl regăsim prin fundații (la nivel nobiliar sau urban) este în strânsă dependență de acest drept de patronat suprem al regelui; cu toate acestea, pentru capelele, bisericile, mănăstirile întemeiate (cu acceptul ierarhului eclesiastic superior) pe domeniile familiilor nobiliare, dreptul de patronat al fondatorului (și al familiei sale) pare să fie unul deplin (*plenum*).

Deoarece interesul nostru se îndreaptă spre lumea urbană, încercăm în cele ce urmează să reconstituim funcționarea acestei instituții într-unul dintre orașele care, până la nivelul actual al cercetării, ne oferă cele mai multe date (din spațiul transilvan), anume Bistrița, într-o permanentă corelare cu realitățile înregistrate la nivelul regatului maghiar.

Între privilegiile pe care *hospites* colonizați în regatul Ungariei (indiferent de proveniența lor teritorială) le primesc, începând cu veacul al XIII-lea, se află și libertatea de a-și alege preotul paroh (*ius eligendi*). Așa după cum a demonstrat într-un pertinent studiu Dietrich Kurze, oaspeții dispun de acest drept pe baza privilegiilor obținute de la regii Ungariei, care îl conferă în calitatea lor de „stăpâni întemeietori” (*Grundherren*)¹⁸. Acordarea acestui drept nu atrage după sine, automat, și dreptul de patronat al comunității, observă istoricul András Kubinyi, situația fiind mai complexă în funcție de statutul juridic al așezării: oraș, târg, sau sat (s-a putut observa că așezările rurale care au beneficiat de *ius eligendi* au dobândit cu timpul caracterul unui *oppidum*)¹⁹. În orașele Ungariei medievale, dreptul de patronat revine regelui, ca întemeietor al acestora. Prin privilegiile acordate, regele își transferă, cedează, acest drept comunităților urbane, acesta transformându-se, în fapt, într-un sub-patronat. Dreptul de patronat (folosim totuși această formulă) al orașului se sprijină, așadar, nemijlocit, pe dreptul de patronaj suprem al regelui. Putem vorbi în acest caz de un „patronaj comunal” (*Kommunales Patronat*) care se află în legătură directă cu autoadministrarea comunală garantată de privilegiile regale. Orașele, reședințe episcopale sau arhiepiscopale, se încadrează altelei relități, *ius patronatus*, fiind în strânsă dependență de prelatul local.

Cele mai importante drepturi din punct de vedere eclesiastic, pe care orașele libere regale (cum este și Bistrița din anul 1405) le pot avea, sunt: 1. dreptul de a-și alege parohul, 2. *exemptio*, cu cele două tipuri: a) scoaterea de sub autoritatea episcopului și subordonarea directă față de arhiepiscop, acordată prin privilegiu regal, de exemplu decanatele de Sibiu și Brașov, subordonate direct arhiepiscopului de Strigoni, și b) scoaterea de sub jurisdicția arhidiaconului, care se acordă, de obicei, de către episcopul diecezan, numit, în mod obișnuit, de către rege), 3. dreptul parohului de percepere a dijmei.

Începând cu mijlocul secolului al XIII-lea, toți parohii (cu unele excepții) care beneficiază de una dintre cele două forme de *exemptio* sunt denumiți *plebani*, iar

¹⁷ Dietrich Kurze, *op. cit.*, p. 156.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ András Kubinyi, *Stadt und Kirche ...*, p. 182.

biserica lor, *plebania*. Tot astfel sunt desemnați și parohii care au dreptul de percepere a decimei²⁰. Este și cazul parohului orașului Bistrița, care apare în documente sub denumirea de *plebanus*, actul din anul 1504, amintit deja, fiind în acest sens explicit. Primele două articole *pro domino plebano huius alme civitatis Bistriciensis deputati* sunt: *primus, quod ipsam plebaniam in privilegiis et iustitia eiusdem conservet, secundus, quod decimas integras ecclesie ne in manus alienas aut domini prelati perveniant*²¹. Așadar, plebanul este dator să păstreze biserica în privilegiile ei și să se asigure că decima nu ajunge în mâinile episcopului sau ale altcuiva. Ca beneficiară a unor libertăți (*ius eligendi și libera decima*), dar și aflată sub jurisdicția episcopului Transilvaniei²², prin intermediul arhidiaconului de Dăbâca, biserica parohială din Bistrița este nevoită, permanent, să găsească o cale de emancipare de sub autoritatea acestuia, având, în această tentativă, sprijinul regalității.

Dreptul de patronat (sub-patronat) al comunității orașului Bistrița asupra bisericii parohiale Sfântul Nicolae se explică prin calitatea de fundație regală (*possessio regalis*) a așezării, înzestrată cu privilegii ce îi conferă o largă autonomie, între care *ius eligendi* (a judeului, a membrilor sfatului și a plebanului) și, de asemenea, prin faptul că biserica a fost edificată prin efortul orașului. Comunitatea, breslele, confreriile, persoanele particulare, orașenii contribuie la actul de *aedificatio*, prin mijloace specifice (asumarea fondării sau îngrijirii unui altar, donații, lăsaminte testamentare), fapt ce conferă magistratului, prin intermediul vitricului, dreptul de a dispune și de a controla veniturile instituției. Și în Bistrița, asemeni altor orașe, magistratul, ca reprezentant al comunității, tinde să dețină controlul asupra tuturor instituțiilor eclesiastice din oraș, chiar dacă acestea nu țin direct de biserica parohială.

Fundațiile private ale orașenilor (altare, capele), care implică deopotrivă administrația urbană și instituția eclesiastică, reprezintă un alt aspect al patronajului, pe care încercăm să îl relevăm recurgând la exemplele pe care ni le oferă orașul Bistrița.

Altarele familiei Kretschmer (Kreczmer, Kretzmer)

1) Cea mai timpurie atestare (cunoscută) a unei fundații private în Bistrița datează din anul 1432, când, la data de 13 iulie, sfatul orașului adevărește testamentul lui Petru Kreczmer, *concivis*²³, reprezentant al uneia dintre cele mai bogate și influente familii din cadrul patriciatului bistrițean în secolele XV și XVI. Este fiul lui Petru Kreczmer, primul *judex* cunoscut al orașului Bistrița, atestat în această funcție în anul 1402²⁴.

²⁰ *Ibidem*, p. 186.

²¹ Friedrich Teutsch, *op.cit.*, I, p. 150.

²² Obligațiile parohilor sași din dieceza Transilvaniei față de episcop sunt: *subsidiium charitativum* (un dar la instalarea episcopului), *census cathedraicus* (o dare anuală), *census institutionis* (dat episcopului de către paroh la instalarea sa în funcție).

²³ *Ub.*, IV, Hrsg. von Gustav Gündisch, Hermannstadt, 1937, p. 478–479.

²⁴ Despre familia Kretschmer vezi: Otto Dahinten, *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*, Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1988, p. 316–318; Konrad G. Gündisch, *Peter Kretschmer*, în vol. *Taten*

Din punct de vedere juridic, testamentele urbane se bazează pe norme de drept din dreptul orășenesc specific orașelor germane (Nürnberg, Magdeburg și Iglau îndeosebi), care constituie fundamentul pentru organizarea și administrarea principalelor *civitates* din Transilvaia medievală, și aici avem în vedere: dreptul fiecărui „Bürger” de a dispune liber de averea sa (inclusiv prin întocmirea testamentului), succesiunea în lipsa soțului/soției și a copiilor (ce se face în favoarea rudelor celor mai apropiate, *proximi heredes*), direcționarea unei părți din aceasta în folosul orașului, interzicerea dreptului de a moșteni pentru persoanele intrate într-un ordin religios sau monastic, deoarece contravine stării de sărăcie acceptată ca *professio* prin *votum paupertatis* etc.²⁵.

Dacă analizăm acest document, constatăm că subiectul tuturor dispozițiilor testamentare este altarul Tuturor Sfinților (*Omnium Sanctorum*), situat într-o capelă (fără precizarea patronimului, dar cu detalii de amplasare; deasupra portalului de vest, între două turnuri) din biserica parohială, fundație a testatorului și a familiei sale; actul se vrea a fi o confirmare a fundației și a donațiilor făcute pentru susținerea acesteia. Este un testament atipic, deoarece lipsesc membrii familiei ca legatari, orașul, donațiile spre alte *pia loca* etc. Dacă a existat un act de ultimă voință întocmit și în favoarea familiei, nu știm.

Testamentul este redactat și întărit cu pecetea orașului după moartea testatorului, consemnat *quondam nostre civitatis concivis*, martori ai dispozițiilor lui, făcute pe când *graviter in lecto egritudinis decumbens* fiind Mathia Abil, *judex* împreună cu *iurati cives*, Iacob, plebanul orașului și decanii de Bistrița și Chiraleș, al căror nume nu este precizat. Mathia Abil, judele orașului face parte și el dintr-o familie reprezentativă a patriciatului bistrițean din secolul al XV-lea (Abel, Obil), un membru al acestei familii, Simon, probabil negustor, stabilindu-se la Viena, pe „Kärtnergasse”²⁶; împreună cu soția lui, Margareta, a făcut donații capelei Sfântului Ieronim din Viena, văduva lui, figurând în anii 1440 și 1447 ca „fondatoare” a unor liturghii ținute la altarul *Corporis Christi* din acea capelă²⁷.

Scopul donației, făcute cu acceptul (*beneplacita voluntate*) mamei sale, Elizabeta, și al soției sale, Veronica, este bine precizat: mântuirea sufletului său, al strămoșilor și fericirea (rodnicia) urmașilor săi, beneficiarul acesteia fiind, după cum am precizat, altarul Tuturor Sfinților, fondat anterior anului 1432; nu este vorba de un altar *de novo erecto*, ci de unul fondat, ridicat și avut (*fundato, erecto et habito*) de mai înainte. Nu cunoaștem vârsta la care Petru Kretzsmer a decedat, testamentul menționează doar suferința acestuia, și nici dacă, realmente, mama sa mai era în viață la acea dată. Recursul la acceptul mamei sale privind dotarea altarului, consemnat în act, se referă, probabil, la aprobarea dată de aceasta cu

und Gestalten, Hrsg. von Dieter Drotleff, Cluj-Napoca, Dacia Verlag, 1983, p. 21–24; Idem, *Das Patriziat ...*, p. 262–268.

²⁵ J.A. Tomaschek, *Deutsches Recht in Oesterreich im dreizehnten Jahrhundert auf Grundlage des Sradtrechts von Iglau*, Wien, „V. Tendler et comp. Verlag”, 1859, p. 167–168.

²⁶ Konrad G. Gündisch, *Patriciatul orășenesc al Bistriței ...*, p. 160–161.

²⁷ *Ub.*, V, p. 60, nr. 2385 și p. 192, nr. 2574.

prilejul fondării, dovadă în plus că aceasta a avut loc cândva în trecut (în raport cu data redactării actului). Acum, în anul 1432, fondatorul dorește să îl asigure, prin intermediul testamentului, cu înzestrarea materială necesară funcționării și susținerii sale și a rectorului (*rectoris altaris*) sau sacerdotului (*sacerdotis*) său. Deși lăsamântul se face și cu acordul soției, observăm că mântuirea acesteia nu este „asigurată” prin intermediul dispozițiilor specificate: testatorul pare să se gândească doar la propria mântuire, la sufletele strămoșilor și la fericirea celor numiți cu un termen generic „urmași” (despre care nu știm cu certitudine dacă sunt descendenți direcți). Sesizăm acest aspect, deoarece în alte acte de acest tip, testatorul se îngrijește și de sufletul partenerului său de viață (soț/soție) și de cel al copiilor (dacă existau), pe lângă cel al strămoșilor și al urmașilor.

Donația constă în: două iugăre de vie în Viișoara, două iugăre de vie *in monte castris alias Burgberg*, patru iugăre *in monte Galli alias Hanberg*, două fânațe în apropiere de oraș, o pătrime din veniturile unei mori din *villa Latina Inferior alias Cleywaldorff*, două curți sau case cu grădini *in platea hospitalis*. Este comparabilă, de exemplu, cu donația făcută în anul 1485 de către Gheorghe Sartor, orășean din Sibiu, în favoarea altarului Sfintei Maria de Recanato (Recanati) situat în biserica parohială a orașului, tot *pro animarum salute*²⁸.

Condițiile impuse de testator: rectorul altarului să aibă liberatatea de a se folosi și a dispune de toate câștigurile, veniturile întâmplătoare și vama morii, dobândite din aceste lăsaminte, fiind scutit și de plata datorată oamenilor de la teascurile pentru vin (*vinorum torculariorum*), cu această clauză acesta, adică rectorul sau altaristul (*altarista*), să îngrijească și să întrețină aceste lăsaminte pe cheltuiala sa proprie.

Cu aprobarea plebanului, rectorul altarului să aibă reședința *in curia domini plebani*, fără a aduce, însă, vreun prejudiciu acestuia și capelanilor săi, ci să se supună hotărârilor lui (plebanului); anume, în zilele de duminică să fie prezent și să participe la procesiune și la vespere.

De asemenea, testatorul dorește ca nici plebanul sau succesorul său, și niciun orășean să nu se amestece vreodată în aceste bunuri mobile și imobile testate rectorului altarului, să le înstrăineze, să le ia și să le folosească în alte scopuri (*nullus plebanorum et successorum suorum aut civium de predictis bonis mobilibus et immobilibus nullo modo ingerere et intromittere ... debeat*), ci toate bunurile așa cum au fost ele rânduite să revină acestuia cu toate drepturile conferite de testament.

Ultima clauză ridică pentru noi o întrebare, deoarece Petru Kreczmer dispune ca, la moartea rectorului altarului aflat în funcție, altarul și *ius presentandi* să treacă în mâinile plebanului și ale juraților orașului, care trebuie să hotărească, de comun acord, asupra unei persoane potrivite și oneste (*ex tunc hoc altare et ius presentandi in manus plebani loci eiusdem et iuratorum civium predictorum debet divolvi*). De ce lăsamântul nu a rămas ca fundație a familiei? Chiar dacă nu a avut urmași direcți,

²⁸ *Ub.*, VII, Hrsg. von Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch, Gernot Nussbächer, Bukarest, 1991, p. 406–407.

presupunem, în familia lărgită (prin fratele său Andreas) aceștia existau²⁹. Pare că odată cu moartea fondatorului, Petru Kreczmer, și a ultimului rector poropus de el, al cărui nume nu este precizat în document, patronajul familiei asupra acestui altar încetează. O situație asemănătoare apare și în cazul lui Gheorghe Sartor din Sibiu, amintit deja, care, în calitate de patron al altarului Sfintei Maria de Recanato, cere ca, după moartea sa, dreptul de patronat să treacă asupra *magistro civium, iudicibus consulibus*, deci asupra reprezentanților comunității urbane³⁰. Dreptul de patronat al lui Petru Kreczmer asupra altarului se justifică prin faptul că el a asigurat ridicarea, construirea lui (*edificatio*), dotarea, înzestrarea cu bunuri mobile și imobile (*dos*), locul (*fundus*) fiind cedat de comunitate în biserica parohială.

În calitatea lui de fondator, patron, dispune de dreptul de a propune un cleric (*persona idonea*) ca rector al altarului, de dreptul de a hotărî în ceea ce privește bunurile lăsate altarului: el îi oprește atât pe parohii viitori, cât și pe membrii magistratului de a le înstrăina sau folosi în alte scopuri, pe timpul vieții altaristului aflat în funcție.

Obligațiile rectorului altarului: în fiecare zi este dator să officieze o missă (*missa perpetua*) în zisa capelă ce adăpostește altarul Tuturor Sfinților; în cazul în care *propter sui corporis fragilitatem* rectorul nu poate, într-o zi sau două, din săptămână, să officieze liturghia, atunci să desemneze un sacerdot în locul său, nefiind admisă o altfel de scuză pentru înlocuirea lui.

La data de 16 septembrie a aceluiași an (1432), capitlul de Bistrița, în frunte cu decanul său, Oswald, plebanul din Jelna, confirmă actul emis de sfatul orașului privind lășământul lui Petru Kreczmer în favoarea altarului Tuturor Sfinților³¹. Confirmarea de către capitlu a unei donații făcute în favoarea unei instituții eclesiastice este o practică uzuală, după cum o demonstrează documentele păstrate în legătură cu donațiile familiei Clomp (Klomp) din Brașov: în anul 1464 (6 ianuarie) Simon Clomp împreună cu Cristian Rod, *concives*, donează conventului dominican din localitate (*sub regulari observantia*) un alodiu pentru misă perpetuă³², actul de donație fiind confirmat în lunile următoare de capitlul Țării Bârsei (3 aprilie)³³ și sfatul orașului (28 octombrie)³⁴; iar în luna februarie a aceluiași an, Katharina Klomp (sora lui Simon), pentru mântuirea sufletelor părinților săi și a defunctului ei soț, donează pentru o misă în capela Sfântului Laurențiu din cimitirul bisericii, veniturile unei mori situate *extra moros civitatis*³⁵, act confirmat în luna martie a

²⁹ Și istoricul Konrad Gündisch oferă două variante ale arborelui genealogic al familiei Kretschmer, întocmite în diferite etape ale cercetării domniei sale: *Patriciatul orășenesc al Bistriței ...*, p. 163; *Das Patriziat ...*, p. 267.

³⁰ *Ub.*, VII, p. 406–407.

³¹ *Ub.*, IV, p. 481–483.

³² *Ub.*, VI, p. 162–163.

³³ *Ibidem*, p. 169–170.

³⁴ *Ibidem*, p. 202–203.

³⁵ *Ibidem*, p. 165–166. Donația se face către plebanul orașului, Johannes Reudel, actul fiind emis de acesta, întărit cu pecetea sa. Se specifică de asemenea, în act, că dacă el, ca pleban, sau vreunul dintre urmașii săi în funcție nu se vor îngriji de celebrarea misei, atunci *decanus Brassouiensis pro tempore*

aceluiși an de către capitlul Țării Bârsei³⁶. În cazul Bistriței, ne-am fi așteptat la o eventuală implicare a instituțiilor diecezane (arhidiacon, vicar episcopal, episcop) în confirmarea donațiilor *pro refrigerio anime*, făcute de locuitorii orașului, dar, potrivit mărturiilor documentare păstrate, aceasta lipsește, explicația putând fi dată de autonomia comunală care asigură nu doar comunității, ci și indivizilor ce o alcătuiesc, drepturi și libertăți care se sustrag autorității eclesiastice superioare.

Textul acestui document (16 septembrie 1432) este identic cu cel cuprins în actul emis de sfatul orașului Bistrița, cu două excepții: 1) în acest act apare următoarea specificare: dacă plebanul nu este de acord ca rectorul altarului să domicilieze în „curtea sa”, atunci altaristul trebuie să locuiască într-una din casele lăsate prin testament (prevedere ce nu apare în actul din 13 iulie) și 2) nu mai este consemnată scutirea de plata datorată „*vinorum torculariorum*”.

Sub pecetea capitlului este specificat: *hec copia littere originali*. Cu toate acestea, sesizăm aceste două neconcordanțe în conținut, intenționate sau nu, dar și altele legate de vocabularul instituțional: Petru Kreczmer este numit *coincola*, nu *concivis*, iar Bistrița este *oppidum*, nu *civitas*. În schimb, acest document oferă un detaliu care „trădează” relația de prietenie dintre Petru Kreczmer și Iacob, plebanul orașului Bistrița, acesta din urmă fiind consemnat ca *amicus testatoris*.

La nivelul actual al cercetării (noastre) nu mai avem alte informații despre acest altar; probabil a trecut și a rămas sub patronajul comunității orașului.

2) De aceeași familie, Kretzsmer, se leagă o altă fundație, atestată în anul 1475 (20 decembrie) cu prilejul unei donații³⁷: Gheorghe Ayven, jude, jurații sau consulii *civitatis Bistriciensis* adevăresc că, înfățișându-se Laurențiu, plebanul din Albești și magistru al altarului Sfintei Treimi din biserica parohială Sfântul Nicolae, precum și Martin Kretzsmer, în numele lui, al soției sale, Sofia, și al fratelui său, Melchior, fiii răposatului jude și consul Iacob Kretzsmer, patronii altarului, declară următoarele: că *olim temporum* (în vremi trecute) domnul Laurențiu împreună cu doamna Elizabeta, văduva lui Iacob Kretzsmer (posibili cumnați), au cumpărat de la Andrei Leychman pătrimea unei mori, situate *in platea Hungaricali*, pentru suma de 64 de florini de aur, din care 24 au fost dați de Laurențiu, iar restul de 40 florini de către Elizabeta, din bunurile proprii. Această pătrime de moară, de comun acord și ca act de ultimă voință, au dat-o altarului Sfintei Treimi (*ad dictum altare sancte trinitatis perpetuo et irrevocabiliter*), pentru ca rectorii viitori ai altarului să se poată susține decent din veniturile și vama acestei pătrimi. Cerința lor exprimată la data de 20 decembrie a anului 1475 este ca această donație să fie confirmată de către magistrat pentru a evita orice neînțelegere sau conflict între urmașii lor. Invocând beneficiul cultului divin, la cererea celor

*constitutus cum suis confratribus capituli, iudex et iurati consules civitatis, tamquam patroni et superintendentes faciendi et disponendi ... liberam habeant facultate; dreptul de patronaj revine astfel comunității orașului și capitlului Țării Bârsei, care dobândește libertatea de a dispune de veniturile morii și de alegerea unui *probo sacerdoti* pentru oficierea liturghiei.*

³⁶ *Ibidem*, p. 168–169.

³⁷ *Ub.*, VII, p. 70–71.

doi, sfatul orașului încuviințează ca zisa pătrime de moară să fie destinată *ad pios usus*, anume altarului Sfintei Treimi și rectorilor săi.

Cu siguranță, fundația altarului este anterioară anului 1475 și a beneficiat și de alte înzestrări materiale, care au făcut posibilă calitatea de patroni cu care sunt numiți reprezentanții familiei în act. Ne aflăm, cronologic, la a doua generație după cea a lui Petru Kreczmer: nu putem afirma cu certitudine dacă e vorba de nepoții direcți sau nu ai acestuia. Potrivit schiței genealogice întocmite de Konrad Gündisch, ar fi nepoții direcți, ca fii ai lui Iacob, răposatul din documentul nostru, identificat cu unul dintre fiii lui Petru. Menționăm că Martin Kretzsmer a fost între anii 1486-1506 senator, membru în sfatul orașului Bistrița³⁸. Constatăm, în acest caz, că patroni sunt nu numai laici, ci și un reprezentant al clerului, Laurențiu, care are calitatea de pleban (în Albești) și de magistru al altarului în beneficiul căruia se face donația testamentară.

Confirmarea acestui act de către magistrat este solicitată de către patronii altarului Sfintei Treimi pentru a asigura destinația donației și pentru a evita, în acest fel, conflictele în familie. Observăm că familia se îngrijește să păstreze dreptul de patronat asupra altarului și că în anul emiterii actului (1475) nu s-a pus problema cedării acestui drept în afara familiei sau pe seama unei instituții, spre deosebire de gestul antecesorului lor, Petru Kreczmer. Poate, tocmai ca urmare a gestului de renunțare făcut de patronul altarului Tuturor Sfinților, a avut loc, după câteva decenii, implicarea familiei Kretzsmer în fondarea sau doar în înzestrarea unui alt altar din biserica parohială, consacrat Sfintei Treimi, fapt ce le-a conferit dreptul de patronaj.

Nu știm cât timp a beneficiat acest altar de „dota” venită din partea familiei Kretzsmer sau dacă a rămas sub patronajul acesteia până la impunerea Reformei, deoarece în orașul Bistrița este atestată și o confrerie a stării laice, consacrată Sfintei Treimi, înființată sub patronajul biserii parohiale, a cărei activitate devoțională este legată de acest altar. Este menționată în trei documente din prima jumătate a secolului al XVI-lea: testamentul lui Martin de Biertan, pleban în Waldorff Inferior și magistru al hospitalului din Bistrița, prin care i se lasă 3 florini (1502)³⁹; testamentul văduvei lui Petru Moldner (1531), care înregistrează 10 florini pentru această confrerie⁴⁰, și însemnările (din anul 1531) privind cheltuielile de înmormântare ale lui Toma Jo, castelanul cetății Ieciu (azi Brâncovenești, jud. Mureș), în care se specifică suma de 2 florini pentru participarea acesteia, cu torțe, la funeralii alături de alte două confraternități bistrițene (*Corpus Christi* și *Cei Zece Mii de Martiri*, fiecare confrerie primind 2 florini)⁴¹.

Nu credem că cele două instituții, respectiv patronajul familiei asupra altarului Sfintei Treimi și confreria cu același patronim, ar fi putut coexista; știind

³⁸ Konrad G. Gündisch, *Das Patriziat ...*, p. 406.

³⁹ SJAN, Cluj, Fond *POB*, Seria I a, nr. 338.

⁴⁰ SJAN, Cluj, Fond *POB*, Seria I a, nr. 1146; Heinrich Wittstock, *Beiträge zur reformations-Geschichte des Nösnergaues*, Wien, 1858, p. 52–53.

⁴¹ Lidia Gross, *Bresle și confrerii ...*, p. 63.

că asociația confraternală este, prin definiție, o instituție quasi-independentă, cu un patrimoniu propriu, cu obligații și drepturi bine stabilite (inclusiv dreptul de a avea un cleric propriu pentru altarul sau capela slujite), eliminăm această posibilitate. Presupunem că patronajul familiei a încetat la un moment dat, trecând asupra comunității urbane, care, prin intermediul magistratului și al plebanului, a îngăduit sau sprijinit înființarea confreriei (cândva înainte de anul 1502), tocmai pentru susținerea acestui altar și a cultului consacrat acestui sfânt mister. În acest caz constatăm un posibil transfer al dreptului de patronat de la cel privat, individual (sau familial) la cel exercitat de o colectivitate, respectiv confreria.

Familia Kretschmer este reprezentanta noului patriciat constituit din negustori, meșteșugari și întreprinzători: de la afaceri sigure și rentabile, cârciumărit (de aici provine și numele ei) și morărit (dețin una dintre cele mai mori din oraș), la altele mai riscante precum exploatarea minelor din Valea Rodnei, membrii acestei familii și-au asigurat venituri considerabile, ceea ce le-a conferit capacitatea de a pătrunde în sfatul orașului (*Ratsfähigkeit*), ca juzi ai orașului (Petru Senior, tatăl lui Petru, patronul altarului Tuturor Sfinților, la începutul secolului al XV-lea, și Iacob, tatăl lui Martin și Melchior, patronii altarului Sfintei Treimi, la mijlocul veacului al XV-lea). În cel mai vechi Registru de impozite al orașului, ce s-a păstrat (1461), Iacob figurează în al doilea Quartal, pe Beutlergasse, cu un impozit de 6 dica, fapt ce îl situează între cei mai bogați posesori de case⁴². Martin însuși este atestat ca senator, jurat al orașului în a doua jumătate a veacului al XV-lea, iar Dumitru și Valentin Kretschmer, descendenții acestora, sunt membri ai sfatului în prima jumătate a secolului al XVI-lea⁴³.

Ca oameni ai timpului lor, sunt atenți la mântuirea propriului suflet, grija cea mai acută a omului medieval, care îi marchează mentalitatea. În acest sens, patronajul unui așezământ menit să le asigure *salus anime* apare ca o cale sigură pentru cei care prin avere și status social își permit.

Martin de Biertan și capela Sfântului arhanghel Mihail

Martin de Biertan (*Birthalbin*) este pleban în *villa Latina Inferior* și magistrul al hospitalului din Bistrița⁴⁴, așadar un cleric al diecezei Transilvaniei, după cum singur se prezintă în testamentul pe care îl redactează, *manu propria*, la data de 5 noiembrie 1502. Câteva zile mai târziu, respectiv la data de 9 noiembrie, Laurențiu Kopperer, notar public, în prezența câtorva martori, laici și clerici, adunați în locuința testatorului, transcrie *formam publicam* testamentul, pentru a-i conferi o mai mare autenticitate⁴⁵.

⁴² Konrad G. Gündisch, *Das Patriziat ...*, p. 266.

⁴³ *Ibidem*, p. 405–406.

⁴⁴ Biserica parohială din Waldorff Inferior (contopit cu orașului Bistrița în anul 1602) a fost subordonată magistrului hospitalului din Bistrița încă din anul 1295 prin decizia episcopului Transilvaniei, Petru. *Ub.*, I, p. 200.

⁴⁵ SJAN, Cluj, Fond *POB*, Seria I a, nr. 338. În protocolul inițial, potrivit stilionarului actelor de acest tip, sunt specificate, după anul, ziua, ora și locul redactării: *die vero Mercurii que fuit octava*

Actul în sine reprezintă un exemplu pentru testamentele clericilor din decanatele de Bistrița și Chiraleș, care în urma actelor emise de episcopii Transilvaniei, cu privire la drepturile clericilor din capitlurile menționate (1402⁴⁶, 1420⁴⁷, 1437⁴⁸), respectă o anumită structură. Libertățile confirmate de prelații bisericii de Alba Iulia în anii 1499⁴⁹ și 1502⁵⁰ pentru clericii din capitlurile săsești, componenete ale diecezei, nu schimbă cadrul deja consacrat, astfel că dreptul acestora de a dispune de bunurile lor este asigurat în continuare. Problema testamentelor clericilor din capitlurile de Bistrița și Chiraleș reprezintă un interesant aspect al relației acestora cu instituția episcopală, care nu a fost suficient explorată și exploatată.

În contextul temei de față, acest testament ne interesează deoarece, pe lângă alte dispoziții specifice, ne oferă date cu privire la capela Sfântului arhanghel Mihail, situată în cimitirul bisericii parohiale, și la dreptul de patronat asupra acesteia exercitat de plebanul Martin de Biertan.

Ca un bun cleric al diecezei sale, Martin își îndreaptă atenția, în ultimul său act de voință, către episcop, căruia îi lasă o marcă de argint, către biserica Sfântul Gheorghe din Latina Inferior al cărei pleban a fost, și succesorului său (câte *unum vas vini*), către biserica Sfânta Elizabeta a hospitalului (16 florini)⁵¹, și către succesorii săi în funcția de *magister hospitalis* (casa sa *a latere eiusdem ecclesie fundatam*). Identificăm în aceste lăsăminte obligațiile pe care episcopii Transilvaniei le-au impus clericilor din cele două capitluri în ceea ce privește întocmirea testamentelor: o

mensis novembris hora octava ante meridiem ...; or, în anul 1502, 8 noiembrie cade într-o zi de marți, *dies Mercurii* fiind în 9 noiembrie; credem că este vorba de o „scăpare” a notarului, determinată de *hora octava* (ora 8), la care s-au întrunit martorii în casa lui Martin, pentru confirmarea testamentului, astfel că data corectă este 9 noiembrie.

⁴⁶ *Ub.*, III, Hrsg. von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Hermannstadt, 1902, p. 288–289. Ștefan, episcopul Transilvaniei, acordă clericilor din decanatele de Bistrița și Chiraleș dreptul de a dispune testamentar de bunurile lor mobile și imobile, cu următoarele condiții: plebanul unei parohii mari să dea 3 mărci, al unei parohii mijlocii 2 mărci, iar al unei parohii mici o marcă de argint *pro fabrica ecclesie nostre* (i.e. biserica catedrală de la Alba Iulia), *pro mensa episcopali*, iar *pro succesoribus vini et bladi*. Este vorba de succesorul în funcție al testatorului, căruia trebuie să i se asigure cele necesare subzistenței, *usque ad novalia victualium portionem*.

⁴⁷ *Ub.*, IV, p. 129. Este o confirmare aproximativă a actului din anul 1402, cu următoarele deosebiri: *pro mensa episcopali* să se dea după posibilitatea fiecărui pleban, din restul bunurilor deținute să se asigure în primul rând celor la care au datorii, apoi, bisericii proprii, săracilor, prietenilor și familiilor.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 642. Este o confirmare a actelor anterioare (1402, 1420), în care, de data aceasta, se lasă la latitudinea plebanului, în funcție de mărimea parohiei, suma *pro fabrica ecclesie* și *pro mensa episcopali*.

⁴⁹ Karl Fabritius, *Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation*, Hermannstadt, 1875, p. 121. Se confirmă clericilor sași libertatea de a-și întocmi testamentul, *non obstantibus constitutionibus nostris sinodalibus*, cu obligația desigur ca o parte să revină bisericii catedrale și episcopului. Se acordă o mai mare atenție lăsământului făcut succesorului în funcție, lăsământ ce trebuie consemnat în *inventarium* de către vitricul bisericii.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 134–135.

⁵¹ Cei 16 florini sunt destinați *pro structura testudinis chori ... et pro ymagine in honorem beate Elizabethae*.

sumă *pro mensa episcopali* și *pro structura ecclesie cathedrali* (o marcă, în cazul de față) și o parte din bunuri (alimente) pentru succesorul în funcție până la primirea de către acesta a primei „plăți” cuvenite după instalare. Donarea casei sale *pro memoria perpetua*, precum și lăsamintele făcute confreriilor Sfintei Fecioare, a capitlului de Bistrița și a Sfintei Treimi din Bistrița (câte 3 florini), fraților predicatori din Suseni (jud. Mureș, *fratribus de villa Principis pro floreno uno piscis*) mărturisesc grija pentru mântuirea sufletului, încredințat, încă din primele rânduri ale testamentului *deo omnipotente suisque genitrici intemerate totioque chore celestium*.

Cele mai multe dispoziții testamentare se referă la capela Sfântului arhanghel Mihail, pe care testatorul o numește *capella mea* și pe care, după propria lui mărturie, a găsit-o *omnis deserta, relicta tamquam spelunca*, fapt ce sugerează vechimea ei destul de mare (este o capelă situată în cimitirul bisericii parohiale) și faptul că aceasta a fost luată în grijă, la un moment dat, de Martin de Biertan, care a renovat-o, a înzestrat-o cu cele necesare cultului divin (*casulis, calicibus et antependiis*) și a dotat-o cu vii, casă și altele necesare *pro sustentione capellarii*, inclusiv cu cărțile sale (*sacre theologie iuris canonici et civilis*). Prin testament, Martin de Biertan lasă capela cu toate bunurile și lucrurile mobile și imobile ce țin de ea, fratelui său Andrei, arhidiacon și canonic al bisericii de Agria, și executorilor testamentari menționați, toți clerici din dieceza Transilvanniei: Toma, pleban în Târbuiu și decan al capitlului Bistriței, Helia, capelan al bisericii parohiale, David *baccalaureus* și Andrei, rectorul capelei Sfântului arhanghel Mihail, iar după moartea lor, dispune ca *ius patronatus in eandem capellam* să revină magistratului orașului, o eventuală *collatio* a acesteia trebuind să se facă doar cu acceptul plebanului orașului *pro tempore existenti*. De asemenea, Andrei, capelanul de la acea dată al capelei și unul dintre executorii testamentari, pe care îl numește *capellarius meus*, primește prin testament *unum vas vini, 6 cubulos tritici et 4 cubulos avene*.

Două vase cu vin sunt lăsate *capelle domini Andree, fratris mei*, fără specificarea patronimului acesteia sau a locului unde se află, fapt ce sugerează posibilitatea ca o persoană să dețină dreptul de patronat asupra mai multor fundații, situate chiar în spații diferite: Andrei este canonic și arhidiacon în cadrul bisericii de Agria.

Ce aspecte ale dreptului de patronat sunt relevate de testamentul lui Martin de Biertan? Este vorba de un drept dobândit prin *renovatio* (nu știm cine a fondat și când a fost fondată capela) și *dotatio*, concretizat în primul rând prin *ius presentandi* al capelanului personal, prin dreptul de a dispune de bunurile mobile și imobile cu care a dotat-o (prin lăsamânt testamentar) și de a decide cu privire la soarta acestui drept: în cazul de față asistăm la un transfer al lui *ius patronatus* către cinci persoane numite de către testator (toți clerici, patru din dieceza Transilvaniei și unul, fratele său, din cea de Agria), așadar un patronaj colectiv, și abia după moartea acestora urmează să revină comunității urbane, reprezentată de *consulatus* și pleban. Tot din textul documentului rezultă posibilitatea ca numita capelă să fie „dăruită” iar, de către magistrat, în schimbul unei donații, unui donator devenit astfel patron, fapt ce ilustrează o practică a acestui tip de *collatio*; cerința testatorului ca aceasta să se facă doar cu acceptul plebanului orașului

sugerează faptul că administrația urbană nu a colaborat întotdeauna cu instituția eclesiasitică, în această privință.

Încercarea lui Martin de Biertan de a asigura, prin lăsamântul său, trăinicia acestei capele, este sortită eșecului: după aproximativ două decenii, cei cinci desemnați de către testatar ca patroni ai capelei, probabil, nu mai erau în viață, astfel că aceasta se afla într-o stare de degradare avansată, iar magistratul orașului pare că nu e în stare să o susțină. Această situație poate fi explicată prin influența ideilor Reformei, care se fac simțite în oraș începând cu deceniul al treilea al secolului al XVI-lea și care se răsfrâng asupra instituțiilor religioase.

În anul 1527 (7 septembrie), vicarul episcopului de Alba Iulia acordă orașului, la cererea magistratului, dreptul de a demola capela Sfântului arhanghel Mihail, din cauza degradării sale, și de a folosi pietrele la reconstrucția și mărirea bisericii parohiale.⁵² Câțiva ani mai târziu, capela se află în aceeași situație (de ruină), căci acțiunile de demolare încă nu începuseră, după cum rezultă din documentul emis de vicarul episcopului de Alba Iulia în anul 1533 (6 septembrie)⁵³. În document se specifică faptul că *sacellum sancti Michaelis archangeli* este, la acea dată, lipsită de un patron, procurator (administrator al bunurilor unei instituții eclesiasitice) sau sindic, și că este ruinată în toate edificiile sale din cauza vechimii și *ex iniuria sindicorum*⁵⁴; este posibil ca la un moment dat magistratul să fi preluat capela încredințând-o unor sindici sau procuratori care, din diferite motive (posibil și noua atmosferă indusă de Reformă), nu s-au mai îngrijit de buna funcționare a acesteia. Documentul ne oferă, din această perspectivă, o importantă informație cu privire la modul în care administrația urbană gestionează bunurile unei fundații asupra căreia deține *ius patronatus*, anume prin intermediul unui procurator sau sindic, desemnat de aceasta.

Vicarul dispune ca altarul portabil *seu viaticum* și retablul din capelă să fie duse în biserica parohială, iar pietrele obținute din demolare să fie folosite *ad erectionem et reformationem* acesteia. Potrivit însemnărilor din Registrul orașului, demolarea capelei s-a terminat până la sfârșitul lunii septembrie a aceluiași an (1533), însă începerea reconstrucției bisericii Sfântul Nicolae a avut de așteptat două decenii (1552)⁵⁵.

Testamentul lui Martin de Biertan surprinde o etapă din existența capelei Sfântului arhanghel Mihail, aceea în care ea s-a aflat sub patronajul său: prin datele pe care le oferă devine o sursă importantă pentru deslușirea modului în care funcționează *ius patronatus* privat în relație cu principalele instituții urbane: sfatul orașului și plebanul⁵⁶

⁵² Albert Berger, *op.cit.*, I, p. 267, nr. 1005. Despre demolarea capelei, vezi și Otto Dahinten, *op.cit.*, p. 237–238.

⁵³ *Ibidem*, p. 342, nr. 1285.

⁵⁴ Un fragment din acest document, la Otto Dahinten, *op.cit.*, p. 235.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 236.

⁵⁶ Documentul reprezintă, după cum am amintit, un model pentru testamentul clerical. Lăsamântul testamentar nu se îndreaptă doar spre *pia loca*, ci și spre membrii familiei: astfel o mătușă a sa, din partea tatălui (*amita mea*) Barbara, și fiul acesteia se află printre legatari. Ca un bun cunoscător al dreptului civil și canonic, după cum o dovedesc cărțile pe care le posedă și apoi le donează capelei sale, Martin consideră necesar să precizeze faptul că acel Martin de Biertan, fiul lui Caspar măcelarul

Capela Sfintei Cruci și primul fondator

Despre capela Sfintei Cruci din Bistrița există puține informații, dar aceasta are avantajul de a i se cunoaște fondatorul: Andrei, canonic al bisericii de Oradea⁵⁷, originar din Bistrița, care la data de 21 mai 1506 figurează ca prim întemeietor (*primus fundator*) al ei, în actul de confirmare a fundației emis de Ladislau, regele Ungariei⁵⁸.

Amintitul document oferă o serie de date esențiale pentru relevarea mecanismului de funcționare a lui *ius patronatus* conferit unei persoane private. Este precizat faptul că Andrei, canonicul bisericii de Oradea, a ridicat și construit *ex fundamento capelam Sancte Crucis*, în orașul Bistrița (*in civitate nostra*), pe care a înzestrat-o cu cele necesare cultului divin (*variis clenodiis rebusque divino cultu necessariis*) și a dotat-o cu o casă (*in eadem civitate nostra Bistriciensis sita*), dobândită de el prin moștenire (*iure hereditarium*), două vie și o pătrime din veniturile morii din Budacu (jud. Bistrița-Năsăud), *in perpetuam elemosinam*, pentru cinstirea Sfintei Cruci și mântuirea sufletelor părinților și rudelor sale. Aprobarea și confirmarea de către rege a fundației, cu toate dotările sale, se fac la cererea fondatorului (nu exprimată direct, ci prin intermediul unui împuternicit) și sunt date prin autoritate regală, acesta dobândind, ca prim fondator, dreptul de a-l alege sau demite pe rectorul capelei. De asemenea, regele dispune ca la moartea fondatorului și a fratelui acestuia, David (*inhabitor eiusdem civitatis*), *ius presentandi* să revină judeului, juraților și întregii comunități a orașului, în temeiul dreptului regal de patronat îngăduit/cedat lor: *premissis iuris patronatus nostre ipsius in hac parte per nos concessi pleno iure conferre ac eundem pro canonica institutione et confirmatione illi cuius intererit presentare possint et valeant*.

Menționarea lui David⁵⁹, ca beneficiar al dreptului de alegere a capelanului, se justifică prin contribuția acestuia la dotarea capelei, respectiv cu o brutărie (*quodam pistorium*), pe care a cumpărat-o pentru capela Sfintei Cruci, *nunc de novo per ipsum magistrum Andream fundata*, potrivit actului de confirmare a donației, emis de regele Ladislau la data de 28 mai a aceluiași an (1506)⁶⁰. Documentul are menirea nu doar de a întări donația, ci și de a o apăra de eventuale ingerințe venite din partea magistratului, căruia i se interzic ferm orice amestec sau înstrăinarea

(*maccelarii*), nu este nici într-un fel rudă a sa (*nichil michi attinet in sanguine nec in aliquo gradu consanguinitatis*), așadar nu are niciun drept să revendice ceva din bunurile sale.

⁵⁷ Andrei, *presbiter chori* al bisericii de Oradea, este atestat în anul 1491, în calitate de trimis al capitlului la Baia Mare, oraș aflat la acea dată în conflict cu Ladislau, regele Ungariei, care numise un paroh al orașului, încălcând dreptul comunității de a-l alege, potrivit vechilor privilegii regale. Vincze Bunyitay, *A Várad püspökség káptalanai és monostorai*, II, Nagyvárad, 1883, p. 160.

⁵⁸ Magyar Országos Levéltár [infra: MOL], DF 247491; Albert Berger, *op. cit.*, I, p. 134, nr. 468.

⁵⁹ Este vorba, probabil, de David Litteratus, atestat în anul 1502, *conclavis civitatis*, într-un contract de vânzare-cumpărare a unei case (Albert Berger, *op. cit.*, I, p. 118, nr. 404; DF 247444), iar în anul 1505 cu un impozit de 3 dica (Zsolt Simon, András Péter Szabó, *Die mittelalterliche Stadt Bistritz/Nösen in Siebenbürgen und ihre Rechnungsbücher*, pdf.)

⁶⁰ MOL, DF 247492; Albert Berger, *op. cit.*, I, p.134, nr. 469.

acesteia. Atitudinea regelui, de apărător al donației (și implicit al fundației), se explică prin calitatea sa de *patronus universalis*, care urmărește să asigure baza materială necesară funcționării tuturor instituțiilor eclesiastice din regat; brutăria donată de către David *non pro se neque pro suo privato commodo*, ci pentru cinstirea Sfintei Cruci, completează dotarea substanțială a capelei.

Documentele menționate sunt relevante deoarece, prin elementele conținute, surprind momentul întemeierii unei fundații și dobândirea dreptului de patronat asupra acesteia de către fondator. La data aprobării și confirmării de către rege a fundației capelei, aceasta era deja construită și înzestrată cu cele necesare funcționării ei, textul actului emis de rege în 21 mai fiind explicit în acest sens. Acest fapt presupune că un prim accept de edificare a fost necesar din partea orașului, reprezentat de sfat și pleban (eventual decanul capitlului de Bistrița), capela având nevoie de un loc unde să fie amplasată. Nu știm ce anume determină solicitarea făcută regelui de către canonicul Andrei, de aprobare și confirmare a capelei. Nu credem că în cazul unei fundații private în mediul urban (altar, capelă) era nevoie de intervenția regelui, factorul de decizie fiind orașul (eventual și decanului capitlului de Bistrița)⁶¹. Putem avansa, ca ipoteză, schimbările survenite la nivelul administrației urbane în anii presupuși ai construcției capelei, ante 1506 (alt *judex*, alt sfat)⁶², care au determinat și o schimbare de atitudine, mai ales că în oraș existau deja, la acea dată, destule capele⁶³. Porunca regelui adresată magistratului de a nu înstrăina, în virtutea vreunui alt drept, zisa brutărie și de a le îngădui celor doi frați să doneze, și în viitor, pentru înzestrarea capelei, sugerează, în opinia noastră, existența unei rezistențe, obstrucționări chiar, din partea conducerii orașului. Dacă ținem seama de faptul că, potrivit mărturiilor documentare, aceste fundații ajung, la un moment dat, în grija comunității urbane, atitudinea sfatului este justificată.

Dreptul de prezentare al capelanului este dobândit de fondator prin *dos* și *aedificatio*, iar de către fratele său, doar prin *dos*. Acest drept trece, la moartea celor doi, asupra comunității orașului, care își asumă, printr-un *procurator* sau *sindic*, funcționarea capelei.

Singurele informații pe care le avem, până acum, despre această capelă sunt cuprinse în cele două documente emise în anul 1506; nu știm unde a fost amplasată și

⁶¹ În cazul capitlurilor de Sibiu și Brașov, subordonate direct arhiepiscopului de Strigoni, situația este clară: decanii, care au prerogative quasi-episopale, reprezintă instituția eclesiastică superioară care aprobă aceste fundații și confirmă capelanul propus. Documentul din 15 septembrie 1454, Feldioara, este ilustrativ în acest sens: prezentat de către Paul Bwrthyr, consul al orașului Brașov și patron al capelei Sf. Martin (ridicată *extra muros civitatis*), Gheorghe Clomb, *presbiter et artium baccalaureus*, este confirmat capelan al acesteia de către Gheorghe, decanul de Brașov (Țara Bârsei); *Ub.*, V, p. 462, nr. 2933. În cazul capitlurilor din dieceza Transivaniei, situația este mai complexă, aici intervenind și instituția episcopală, în confirmarea clericului propus/prezentat. Până la acest nivel al cercetării (noastre) nu am depistat pentru Bistrița niciun document de confirmare de către episcop al vreunui capelan sau *rector altaris* propus de patronul său.

⁶² În anii 1502–1504, *judex* al orașului a fost Fabian Eiben, iar din anul 1506 până în 1508, Paul Pellifex; Konrad G. Gündisch, *Das Patriziat ...*, p. 407.

⁶³ Ciprian Firea, *Preoți parohi și artă în Bistrița la sfârșitul evului mediu*, „Revista Bistriței”, Bistrița, XXVII, 2013, p. 160. Pe lângă capela Sfântului arhanghel Mihail, sunt identificate în prima jumătate a secolului al XVI-lea capelele: Sf. Dorothea, Sf. Ecaterina, Sf. Rochus, Sf. Leonard, Sf. Andrei.

cât timp a reușit să funcționeze. Este posibil ca în Protocoalele orașului (*Libri actuarium*) din prima jumătate a veacului al XVI-lea să se regăsească noi informații.

Cultul Sfintei Cruci este asociat la Bistrița și cu existența unei confrerii: în testamentul său (1502), Albert *litteratus* de Mera (jud. Cluj) lasă *ad confraternitatem sancte crucis* o sabie, dacă aceasta va participa la *exequiis funeris*⁶⁴. Este, deocamdată, singura mărturie legată de existența acestei fraternități, astfel că nu ne putem pronunța cu certitudine asupra caracterului și naturii ei: este vorba despre confreria funerară a conventului dominican consacrat Sfintei Cruci, în cimitirul căruia dorește să fie înmormântat (în schimbul unui substanțial lăsamânt), sau despre o confrerie a stării laice, patronată de biserica parohială, căreia îi revin, din același testament, 6 florini *pro edificiis* și 4 florini pentru capelani.

Capela Sfintei Dorothea și familia Eiben (Eyben)

Tot un testament, de data aceasta al unei femei, Ursula Meister Paulin, constituie punctul de plecare în analiza unei alte fundații private (de familie), anume capela Sfintei Dorothea. Testamentul, redactat în limba germană, este un document deja consacrat în istoriografia săsească, de la publicarea lui în anul 1846⁶⁵, fiind adesea invocat de specialiști și apreciat ca o adevărată „mină de aur” pentru cercetarea istorică, datorită bogăției și diversității informațiilor pe care le conține⁶⁶.

Întocmit în anul 1512, el respectă structura tipică a unui testament urban, pe lângă lăsamintele *ad pia loca*, potrivit spiritualității timpului, ca beneficiari ai acestuia figurează și membrii familiei, servitorii, orașul și alții (cunoscuți, prieteni), conturând în cele din urmă profilul spiritual și emoțional al unei femei, reprezentantă a uneia dintre cele mai puternice și influente familii din cadrul patriciatului întreprinzător din oraș, la cumpăna secolelor XV-XVI: familia Eiben.

Familia Eiben se înscrie în șirul celor mai bogate familii din orașul Bistrița, averea ei clădindu-se pe comerț și exploatarea minelor din Valea Rodnei. Este un exemplu relevant pentru ceea ce a însemnat patriciatul întreprinzător în evoluția economică și politică a orașului medieval. Beneficiind de „capacitatea de a fi aleși” în funcțiile de conducere și urmărind strategii matrimoniale profitabile, membrii acestei familii au influențat, generații la rând, destinele orașului Bistrița, din a doua jumătate a secolului al XV-lea până în deceniul al patrulea al secolului următor⁶⁷.

Ursula, unul dintre cei șapte copii ai lui Georg II Eiben, jude (*Richter*) al orașului în anii 1471-1479 și ulterior jurat, a fost căsătorită de două ori: prima dată

⁶⁴ MOL, DF 277674.

⁶⁵ Friedrich Müller, *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1864; ediția a II-a, Bukarest, 1986, p. 176–179 (ediția a II-a reproduce fără nicio intervenție prima ediție).

⁶⁶ Pe larg despre acest testament, vezi: Lidia Gross, *Testamentul doamnei Ursula Meister Paulin: reflecții pe marginea unui document de la începutul secolului al XVI-lea*, în: Eadem, *Bresle și confrerii ...*, p. 11–38.

⁶⁷ Date despre familia Eiben, inclusiv arborele genealogic, la Konrad G. Gündisch, *Das Patriziat ...*, p. 270–271.

cu Hans Koler, apoi cu Paul Sutor, mult timp țeh-meșterul (starostele) breslei cizmarilor din Bistrița, în anul 1493 atestat și ca jurat⁶⁸.

Probabil nu a avut urmași direcți (sau, dacă a avut, nu i-au supraviețuit); văduvă în momentul redactării testamentului, familia ei moștenitoare se compune din frați, surori, cumnați și nepoate, enumerarea acestora în document contribuind semnificativ la clarificarea gradelor de rudenie existente la nivelul generației din care a făcut și ea parte; cei mai cunoscuți pe baza surselor documentare sunt fratele Fabian, *judex* al orașului în repetate rânduri, și sora Agneta, care prin căsătorii succesive (cu Leonard Finkesch și cu Wolfgang Forster) devine proprietara unei averi considerabile⁶⁹.

Este evident, parcurgând documentul, că cea mai mare parte a patrimoniului deținut de doamna Ursula se îndreaptă spre instituțiile eclesiastice, recunoscute ca intermediare obligatorii pe calea mântuirii. Nu este un caz izolat din acesta punct de vedere, numeroase acte de donație și testamente dovedind dezinvoltura (religios motivată) cu care donatorii și testatorii își lasă bunurile, în special celele imobile, unor asemenea instituții. Această tendință este susținută și de legislația urbană, la Bistrița, amintita înțelegere din anul 1504, dintre administrația urbană și plebanul orașului, cerând doar ca testatorul „să se îngrijească în primul rând” de biserica parohială Sfântul Nicolae, fără a impune o sumă (sau parte din lăsamânt)⁷⁰; iar doamna Ursula, ca un respectabil și bogat cetățean al orașului, lasă acesteia 50 de florini pentru construirea turnului și câte 5 florini pentru fiecare confrerie patronată de aceasta (o sumă foarte mare).

În contextul de față, interesul nostru se îndreaptă spre instituția eclesiastică privilegiată de testament, anume capela Sfintei Dorothea⁷¹, a cărei amplasare a putut fi localizată pe baza unor elemente de pietrărie găsite la intersecția dintre turn și navă, pe latura de nord a bisericii parohiale⁷².

Capela i se lasă prin testament: cei 200 de florini destinați acesteia de către Peter Rebel, cei 50 de florini lăsați de Hans Koler (primul ei soț), la care se adaugă încă 25 pentru consolidarea ei cu piatră; o fâneață, via de lângă oraș ce a fost

⁶⁸ Konrad G. Gündisch, *Das Patriziat* ..., p. 406.

⁶⁹ Fabian, fost jude al orașului în anii: 1502–1504, 1508–1509, 1512 și parțial 1514, figurează și ca executor al testamentului. Agneta este căsătorită la aceea vreme cu Leonard Finkesch, negustor, desemnat și el ca executor testamentar; rămasă văduvă, se recăsătorește cu Wolfgang Forster, unul dintre cei mai influenți reprezentanți ai patriciatului întreprinzător din oraș. Konrad G. Gündisch, *Das Patriziat* ..., p. 269–271; Lidia Gross, *Bresle și confrerii* ..., p. 22–23.

⁷⁰ ... *et quod primum ecclesiam patroni divi Nicolai episcopi provideat*, în: Friedrich Teutsch, *op.cit.*, I, p. 150.

⁷¹ Cultul Sfintei Dorothea, fecioară martiră, care cade victimă persecuțiilor din timpul lui Dioclețian (sec. IV), este popular în Italia și Germania. Sărbătorită la 6 februarie, în Transilvania ea nu face parte din categoria „sfinților majori”, nefiind prezentă ca patronim al vreunei biserici parohiale; această capelă este una (din puținele) instituții religioase consacrate ei. Gustav Gündisch, *Die Patrozinien der sächsischen Pfarckirchen Siebenbürgens*, în vol.: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila Szabó und Zsigmond Jakó*, I, 1987, p. 93–103.

⁷² Corneliu Gaiu, Vasile Duda, *Biserica evanghelică C. A. din Bistrița*, Bistrița, 2010, p. 26.

cumpărată de la Geiger și încă o parte dintr-o altă vie; casa mică de lângă casa văduvei lui Lorinz Fleischer, o brutărie, trei „Zinsheusern”, o treime din casa Rebel; cea mai bună agrafă (heftel) din argint, 3 mărci de argint pentru o cruce, o bucată mică de aur și un damasc roșu pentru o *casula*; cărțile toate, dar cu o condiție, ca ele să fie legate cu lanțuri „an die stüle”⁷³.

Herr Christian, capelanul personal, ce figurează și ca martor la redactarea testamentului, beneficiază, de asemenea, de un lăsamânt substanțial: în primul rând, testatoarea, în calitate de patroană a capelei, se asigură că acesta rămâne în slujba de capelan „so lang er lebt” (atâta timp cât trăiește) și dispune ca moștenitorii patronilor („die erben der Patronen”), în cazul în care vor să folosească ei bunurile capelei, să plătească anual 22 de florini capelanului pentru slujba îndeplinită. El urmează, de asemenea, să primească, în viitoarea casă a capitolului, un spațiu al său („ein stublin, und ein Kamer, und ein halben Keller”), cu acordul membrilor capitolului. Acestor dispoziții li se adaugă o șubă mică din blană de jder, o marcă de argint pentru un *Agnus Dei*, un vas de vin și 10 florini.

Donația terstamentară făcută capelei și capelanului este substanțială, scopul ei, asemeni celorlate lăsaminte *ad pia loca*, fiind mântuirea sufletească, a sa și a familiei sale, capela reprezentând spațiul sacru în care se oficiază cele două liturghii cerute de testatoare: una în cinstea Sfintei Feciere și cealaltă *pro defunctis (pro anima ipsius domine Ursule et pro sua genealogia)* după cum notează Emeric Lieb (Amicinus) în lucrarea sa consacrată capitolului de Bistrița⁷⁴.

Surprinzător la acest testament este faptul că patronimul capelei pe care o înzestrea este trecut sub tăcere, contrar actelor de donație sau testamentare care precizează întotdeauna patronimul și chiar amplasarea altarelor sau capelelor beneficiare ale acestora. Omisiunea patronimului poate fi justificată prin acceptarea ipotezei că între familia Eiben și această capelă există o legătură mai veche, de tradiție, fapt cunoscut și recunoscut de comunitatea locală. Identificarea capelei familiei Eiben cu cea consacrată Sfintei Dorothea s-a făcut pornind de la scrierile lui Amicinus, dar și prin recursul la alte izvoare, precum testamentul Agnetei, sora Ursulei, care își dăruiește cea mai mare parte a averii, înainte de 1548, acestei capele⁷⁵.

O informație de la mijlocul veacului al XVI-lea, privind moștenirea doamnei Ursula, este edificatoare pentru legătura familiei Eiben cu această capelă. Protocoalele magistratului înregistrează în anul 1551 un puternic conflict ivit (anterior) între descendenții lui Fabian Eiben și Wolfgang Forster Senior (al doilea soț al Agnetei), legat de donațiile pe care membrii acestor familii le-au făcut capelei și altarului

⁷³ Otto Dahinten consideră că unele exemplare din biblioteca veche a Gimnaziului din Bistrița, care mai poartă încă lanțuri, ca de exemplu, *Hugonis cardinalis postilla de biblis*, fac parte din această donație. Otto Dahinten, *op.cit.*, p. 492.

⁷⁴ Amicinus (Lieb) Emericus, *Monumenta vetera et recentia iurium et privilegiorum capituli Bistriciensis in unum librum hunc fideliter congesta 1599*, apud, Friedrich Teutsch, *op. cit.*, I, p. 131.

⁷⁵ Richard Schuller, *Wolfgang Forster. Bistritzer Stadtgeschichte aus dem Anfangs des 16. Jahrhunderts*, „Programm des evangelischen Gymnasiums A.B. in Schässburg”, 1889/1890, Hermannstadt, 1890, p. 31, nota 113.

Sfintei Dorothea. Procesul, care a ajuns la curtea de apel a Universității săsești, a fost în cele din urmă finalizat prin următoarea decizie: întreaga donație făcută capelei (vii, fânațe, heleșteie, brutărie – și aici identificăm lăsământul Ursulei) a fost redată moștenitorilor, aceștia fiind obligați, ca din veniturile provenite din donația returnată, să dea anual Senatului (Magistratului) 22 de florini, pentru a fi folosiți în scopuri pioase. Se pare că, odată intrați în stăpânirea moștenirii, descendenții familiilor, respectiv au uitat de plata anuală a celor 22 de florini, drept pentru care magistratul decide ca întregul lăsământ să parvină unui singur moștenitor, anume lui Wolfgang Forster Junior (fiul Agnetei) cu obligația achitării unei sume stabilite⁷⁶. Suma (22 florini) nu a fost fixată în mod arbitrar de către administrația urbană, ea avându-și suportul juridic în testamentul Ursulei, în care se stipulează la un moment dat că, dacă moștenitorii (*die erben der Patronen*) doresc să redobândească lăsământul făcut capelei, atunci aceștia sunt obligați să plătească capelanului 22 de florini (*zu seinem soldt*), la mijlocul secolului al XVI-lea această sumă fiind percepută de magistrat, sub același titlu⁷⁷; este posibil ca la acea dată capela să fi fost sub patronajul orașului (în situația în care moștenitorii au revendicat și redobândit întreaga donație testamentară). Ne punem întrebarea dacă, în condițiile adoptării Reformei religioase, capela Sfintei Dorothea a funcționat fără constrângere până (aproape) la demolarea ei, în anul 1561⁷⁸, cei 22 de florini reprezentând plata capelanului? Este posibil ca până în anii '50 ai secolului al XVI-lea, capela să fi fost încă activă, căci de-abia după moartea lui Mathias Teusch (1541), ultimul pleban catolic al orașului, se inițiază de către magistrat măsurile de anihilare a instituțiilor catolice: în același an (1541) franciscanii sunt obligați să părăsească orașul, iar în cursul anului 1543 sunt scoase icoanele din biserici și începe lichidarea conventului dominican prin vânzarea băilor administrate de acesta; cu toate acestea în anul 1553, conventul dominican este încă activ⁷⁹, iar *moniales grisei* (terțiarele franciscane) sunt întreținute de sfatul orașului chiar și în anul 1566⁸⁰.

Testamentul doamnei Ursula, coroborat cu celelalte surse menționate, este revelant pentru modul în care funcționează dreptul de patronat în cazul unei fundații private, de familie. Nu știm dacă familia Eiben este fondatoarea capelei, cert este că prin donații (*dos*), ea a dobândit *ius presentandi*, cel puțin prin unul dintre membrii săi (Ursula). Testamentul surprinde o stare de fapt, el confirmă donații (deja făcute), dar și altele care se fac în momentul redactării, prezența

⁷⁶ Otto Dahinten, *op. cit.*, p. 370–371.

⁷⁷ În Registrul de socoteli al orașului: *1551 feria secunda ante Bonifacii (3 iunie) ... Wolfgangus Forster deposuisset flor. 22 de proventibus hereditarum ad altare beate Dorothee spectantium; 1553 sabato Pentecostes (20 mai) Wolfgangus Forster presentavit rationem testamenti, predicatori dandos fl. 22*. Apud Otto Dahinten, *op. cit.*, p. 371, nota 7.

⁷⁸ În Registrul de socoteli al orașului se consemnează la 17 iunie 1561 plata meșterilor care au demolat capela și vechea sacristie pentru a se permite reconstrucția bisericii. Apud Corneliu Gaiu, *Cercetări arheologice la Biserica evanghelică C.A. din Bistrița*, „Transsylvania Nostra”, Cluj-Napoca, an IV, nr. 13, 2010/1, p. 18.

⁷⁹ Albert Berger, *op. cit.*, I, p. 579, nr. 2171.

⁸⁰ Otto Dahinten, *op. cit.*, p. 306.

capelanului personal la data întocmirii (1512) fiind edificatoare în acest sens: el a fost ales de către *patrona* anterior anului 1512, în virtutea unor drepturi obținute prin *dos*. Testamentul sugerează posibilitatea ca moștenitorii să dorească redobândirea lăsamântului făcut în favoarea capelei, în schimbul plății celor 22 de florini anual, capelanului; după cum am menționat, acest lucru s-a și întâmplat, probabil după moartea Agnetei, survenită în anul 1548. Spre deosebire de alte acte asemănătoare, acesta nu cuprinde nicio referire la soarta dreptului de patronat după moartea testatoarei. Probabil, a rămas în familie (ramura Fabian și ramura Agneta), ținând seama de faptul că fratele Fabian și cumnatul său, Leonard Finkisch (primul soț al Agnetei), sunt doi dintre executorii testamentari, de asemenea că Fabian și Agneta sunt singurii desemnați să se îngrijească de oficierea slujbelor cerute de Ursula, atât în biserica parohială, cât și în biserica conventului dominican, și nu în ultimul rând, că descendenții acestor două ramuri ale familiei ajung la dispută și proces din cauza lăsamântului făcut capelei de părinții și rudele lor.

Constatăm că donația testamentară făcută capelei (casă, vie, fâneață, heleșteu, brutărie și bunuri mobile) este la fel de însemnată ca și aceea în favoarea unei parohii. Bunurile imobile conferite sunt cele obișnuite, majoritatea capelelor deținând cel puțin o casă, care fie servește drept locuință rectorului capelei, fie este închiriată⁸¹. În cazul de față, casele donate sunt închiriate, veniturile astfel dobândite revenind capelei. Este și motivul pentru care, în testament, se solicită pentru Herr Christian, capelanul personal, o cameră în viitoarea casă a capitelului.

În strânsă legătură cu dotarea capelei se află și veniturile capelanului. În general, ele sunt destul de dificil de precizat, deoarece actele fac rareori distincția cuvenită între veniturile dotației inițiale (a fundației) și suma ce reprezintă plata specifică a capelanului (sau altaristului). În orașele regatului maghiar, afirmă Marie Madeleine de Cevins, rectorii capelelor și ai altarelor, indiferent de natura lor (privată sau nu), au o situație materială destul de bună⁸², lăsamântul doamnei Ursula făcut lui Herr Christian, dovedind-o.

Herr Christian este, cu siguranță, unul dintre capelanii bisericii parohiale, al căror număr este stabilit (periodic) prin înțelegerile statornicite de pleban și magistratul urban⁸³. Faptul că apare și în calitate de martor la redactarea testamentului o confirmă, căci una dintre condițiile autentificării actelor de acest tip constă în prezența unuia dintre capelanii bisericii parohiale⁸⁴. De altfel, între drepturile clericilor, recunoscute la nivelul bisericii catolice, figurează și liberatarea capelanilor de a sluji laici pioși, fără însă, a prejudicia interesele bisericii parohiale⁸⁵.

⁸¹ Marie Madeleine de Cevins, *L'église dans les villes hongroises à la fin du moyen age (vers 1320-1490)*, Budapest, Paris, Szeged, 2003, p. 113-114.

⁸² *Ibidem*, p. 175.

⁸³ *Quintus, quod pro decore sue ecclesie unum predicatorem cum capellanis octo obligatus sit tenere*, se hotărăște în 1504. Apud Friedrich Teutsch, *op. cit.*, I, p. 150.

⁸⁴ Punctul 9 al înțelegerii din 1504. *Ibidem*.

⁸⁵ Între drepturile clericilor fixate de cardinal-presbiter Alfons, episcop de Valencia, la mijlocul veacului al XV-lea, figurează și acesta: *licet laicis servare unum vel plures capellanos ... qui ... possint legere vel cantare missas in aliqua ecclesia vel capella, sine preiudicio parochialis ecclesie. Ub.*, V, p. 195.

Generozitatea doamnei Ursula demonstrează grija pentru pregătirea vieții de dincolo și asigurarea mântuirii sufletești pentru toți răposații din familia sa. Este atitudinea specifică omului medieval, îndeosebi la finele epocii, de a contabiliza cu rigurozitate liturgiile, slujbele de pomenire, numărul acestora ajungând să fie, în ritmul donațiilor, foarte ridicat. Obsesia pentru liniștea sufletească după „marea trecere” alimentează această pietate „flamboiantă”, al cărei reflex îl reprezintă acumularea extravagantă a slujbelor religioase.

Acest fenomen, care dobândește proporții alarmante în ochii autorităților laice, sensibilizate și de ideile Reformei, determină decizia Universității săsești, din 2 decembrie 1525, de a interzice donațiile și lăsamintele testamentare în favoarea instituțiilor religioase seculare sau regulate, făcute sub titlul de *perpetua possessio*⁸⁶. Că această hotărâre nu a avut efecte imediate o dovedesc actele de donație și, îndeosebi, testamentele, care până la mijlocul (și chiar a doua jumătate) a veacului al XVI-lea sunt redactate în spiritul religiozității catolice, cele mai multe lăsaminte fiind îndreptate *pro salute anime*.

Concluzii și reflecții

Începând cu veacul al XV-lea, pietatea medievală determină o acumulare a altarelor și capelelor, în orașele care nu sunt centre episcopale, acestea datorându-se inițiativei laicilor⁸⁷. Constatarea istoricului Marie Madeleine de Cevins privind apariția acestor fundații în centrele urbane din Ungaria medievală se verifică și în orașul Bistrița, care, ca oraș liber regal, beneficiază de autonomie comunală, inclusiv de dreptul de patronat, acordat de rege în virtutea dreptului său de patron suprem.

Bistrița oferă cele mai multe exemple de asemenea fundații private, din spațiul transilvan, acestea fiind edificate sau dotate de către orașeni, laici și clerici deopotrivă. Patronii sunt reprezentanți ai elitei urbane, care prin resurse materiale își permit fondarea sau dotarea unei fundații; ei fac parte din elita patriciatului întreprinzător (Kretschmer, Eiben) sau elita clericală locală (Martin de Biertan, pleban în Waldorff Inferior și magistrul al hospitalului din oraș, este educat, își redactează *manu propria* testamentul, deține o bibliotecă personală pe care o donează capelei sale), sau externă (Andrei, originar din Bistrița, este la data fondării capelei Sfintei Cruci, canonic al bisericii de Oradea).

Dreptul de patronat pe care aceștia îl dețin ca fondatori (prin *aedificatio*) sau doar ca donatori (prin *dos*) relevă relația strânsă existentă între administrația urbană și biserica parohială, aceste două instituții fiind fundamentale în existența fundațiilor private. Altarele și capelele private sunt în interiorul sau pe lângă biserica parohială, aflându-se sub tutela spirituală a acesteia; capitulul de Bistrița este instituția superioară

⁸⁶ *nullus testantium ullam hereditatem suam pro refrigerio vel salute anime sue ad usum claustrorum vel ecclesiarum aut alios pios usus sub perpetuo possessionis titulo tam in vita quam in mortis articulo posset aut valeat testamentaliter conferre ...*: Friedric Teutsch, *op. cit.*, I, p. 205, nota 5.

⁸⁷ Marie Madeleine de Cevins, *op. cit.*, p. 239.

care le confirmă. La nivelul actual al cercetării (nu am depistat documente în acest sens) nu putem să ne pronunțăm în legătură cu implicarea instituției episcopale în existența altarelor și capelelor private (aprobarea înființării, de exemplu); presupunem că arhidiacon de Dăbâca a avut, eventual, un rol în confirmarea clericilor (altariști și capelani) care le deserveșc. Faptul că Andrei, canonicul de Oradea, cere regelui, și nu episcopului Transilvaniei, confirmarea fundației sale din Bistrița, poate fi relevant în acest sens. Este cunoscută, în schimb, intervenția episcopului Transilvaniei, prin vicarul său, în legătură cu demolarea capelei Sfântului arhanghel Mihail, capela cimitirului din preajma bisericii parohiale, aflată la un moment dat sub patronajul lui Martin de Biertan.

Din cazurile analizate rezultă că dreptul de patronat al orașenilor din Bistrița decurge din *aedificatio* și *dos* (sau *redotatio*) și se concretizează în: *ius presentandi* (dreptul de a propune sau alege capelanul sau altaristul), dreptul de a dispune de bunurile fundației și libertatea de a decide în legătură cu transmiterea dreptului de patronat, deoarece acesta nu se moștenește sau nu revine, automat, familiei: astfel, *ius patronatus* poate parveni familiei, unor persoane apropiate sau direct magistratului urban, în funcție de decizia patronului. Testatorii recomandă, de obicei, ca după moartea lor sau a celor desemnați ca patroni succesori, altarul sau capela lor să treacă sub patronajul administrației urbane și al bisericii parohiale (plebanului), adică să revină orașului. Ceea ce ne îndreptățește să credem că orașul este principalul decident în instituirea acestor fundații private sau în acordarea (temporară) a dreptului de patronat unor donatori generoși. (Situția este aceeași în toate orașele Transilvaniei medievale, care au beneficiat de *ius patronatus*.) Aprobarea și confirmarea de către rege a noii capele consacrate Sfintei Cruci au fost necesare, după cum am arătat, din cauza atitudinii, probabil, ostile a magistratului, fapt ce relevă rolul acestei instituții urbane în gestionarea fundațiilor private. În lipsa unui patron, magistratul preia fundația, pe care o administrează prin intermediul unui *sindicus* sau *procurator*.

Biserica parohială este, de asemenea, o instituție esențială în funcționarea acestor fundații: acordul plebanului este hotărâtor, iar altariștii și capelanii care le deserveșc fac parte din clerul parohial. De asemenea, dacă testatorul decide ca *ius patronatus* să revină magistratului, plebanul (singur sau împreună cu sfatul orașului) este cel care alege *persona idonea* pentru oficierea slujbelor religioase și liturghiilor la altarul sau capela desemnate.

Ius patronatus este deținut pe durata vieții patronului, care decide, în ultimul său act de voință, cui îi revine acest drept, care se concretizează în *ius presentandi* și în dreptul de a hotărî în legătură cu bunurile mobile și imobile ale fundației. De obicei, patronul dispune prin testament ca bunurile cu care a fost înzestrată fundația să rămână acesteia; totuși se acceptă și situația în care moștenitorii pot redobândi lăsamântul, cu garantarea, în schimb, a unei sume care să asigure subzistența clericului oficiant.

Considerăm că se impune, de asemenea, o delimitare între fundațiile patronate de persoane particulare (orașeni, în cazul nostru), dar care prin amplasarea lor (în sau pe lângă biserica parohială, spațiul public, în general) sunt deschise comunității, și cele edificate în locuințele private, destinate uzului strict personal (de exemplu, cele din casa Johannes Hecht și casa Altenberger-Haller-Lutsch din Sibiu)⁸⁸. Acest aspect rămâne deschis cercetărilor viitoare, ca, de altfel, numeroase alte interogații și reflecții adiacente subiectului.

Documentele păstrate sunt relativ puține (nu avem serii pe durată lungă) pentru a putea reconstitui într-o manieră coerentă funcționarea dreptului de patronat privat în orașul Bistrița (realitate valabilă pentru toate orașele Transilvaniei medievale). Totuși, cele câteva elemente pe care acestea le oferă fac posibilă trasarea unor caracteristici definitorii ale instituției, a cărei cercetare presupune o abordare din multiple perspective: autonomia comunală și privilegiile pe care aceasta le presupune, dreptul de patronat al orașului, derivat din dreptul de patron suprem al regelui, rolul bisericii parohiale, al plebanului orașului și al capitlului de Bistrița și relația acestora cu instituțiile diecezane (episcopul de Alba Iulia, vicarul episcopal, arhidiaconul de Dăbâca).

Demersul de față reprezintă doar o introducere în problematica dată; considerăm că informații cuprinse în surse încă neanalizate pot să nuanțeze și să aprofundeze subiectul, iar o abordare comparativă a instituției, respectiv fundații urbane private pe a) teritoriul diecezei Transilvaniei și b) pe teritoriul celor două capitluri exempte, de Sibiu și Brașov, să îi reliefeze particularitățile.

⁸⁸ Ioan Albu, *Inscripții marianice de la portalul vestic al bisericii Fecioarei Maria din Sibiu*, „Studia Universitatis Cibiniensis”, Sibiu, nr. 5, 2008, p. 86.